

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه الزهرا(س)

دانشکده ادبیات

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته: تاریخ اسلام

عنوان: تطور مفهومی ارتداد در اسلام تا قرن ۶ هجری

استاد راهنما: دکتر علیمحمد ولوی

استاد مشاور: دکتر محمد رضا بارانی

دانشجو: منیره السادات حسینی

تابستان ۱۳۹۴

کلیه دستاوردهای این تحقیق متعلق به دانشگاه الزهراء است.

تقدیم

به یونندگان راه‌سایم‌سازین اسلام

(صلی الله علیه وآله)

با شکر از

همه ی آموزگاران، مستی در تمام دوران زندگیم

چکیده

در این پژوهش، تطور مفاهیم ارتداد در پنج قرن اول هجری، در دو طیف منابع مذاهب همسو (مذاهب چهارگانه اهل سنت) و غیرهمسو (مذاهب شیعه و اباضیه خوارج) با حاکمیت (امویان و عباسیان) جست و جو شده است. همچنین تفاوت این مفهوم از نگاه راویان و فقهای هر دو طیف مذاهب، تا پایان قرن پنجم مورد توجه و مقایسه قرار گرفته است.

رویکرد نگارنده در این پژوهش، توصیفی و با الهام از روشهای کیفی و کمی است که طی فرآیند معنایابی، معناکاوی و مفهوم یابی گزاره‌های فقهی و روایی صورت گرفته است. پنج مفهوم اصلی حاصل از تحقیق در هر دو طیف همسو و غیرهمسو با حاکمیت عبارتند از: «نافرمانی از حاکمیت»، «کفرپیشگی»، «انکار اسلام»، «توهین به مقدسات مسلمانان»، «دگرسازی دین» و «دگراندیشی دینی». بیشترین فراوانی در منابع مذاهب همسو با حاکمیت مربوط به «نافرمانی از حاکمیت» و در منابع مذاهب غیرهمسو «انکار اسلام» است که با فراوانی «نافرمانی از حاکمیت» در طیف خودش نزدیکی قابل توجهی دارد.

از نتایج تحقیق این فرضیه بدست آمده است که:

«در پنج سده اول تاریخ اسلام تطور مفهومی ارتداد با دغدغه حفظ قدرت در منابع مذاهب همسو با حاکمیت، و با دغدغه دستیابی به قدرت در منابع مذاهب غیرهمسو با حاکمیت رابطه مستقیم دارد.»

واژگان کلیدی: ارتداد، حاکمیت، مذاهب شیعه، مذاهب اهل سنت، خوارج اباضیه.

فهرست مطالب

پیشگفتار

مقدمه

فصل اول: مبانی پژوهش

- ۱-۱ مسئله پژوهش ۱
- ۱-۲ پرسش تحقیق ۳
- ۱-۳ فرضیه ۳
- ۱-۴ روش تحقیق ۳
- ۱-۵ مفاهیم و واژگان پژوهش ۴
- ۱-۶ معرفی و نقد پیشینه ی پژوهش ۸
- ۱-۷ معرفی و نقد منابع پژوهش ۱۷
- مقایسه شاخص ها در منابع روایی مذاهب همسو با حاکمیت ۱۹
- مقایسه شاخص های ارتداد بین منابع مالکیها تا قرن ۶ هجری ۲۱
- مقایسه شاخص های ارتداد بین منابع حنفی ها تا قرن ۶ هجری ۲۴
- مقایسه شاخصهای ارتداد بین منابع شافعی ها تا قرن ۶ هجری ۲۵
- مقایسه شاخصهای ارتداد بین منابع حنبلیها تا قرن ۶ هجری ۲۸
- مقایسه شاخصهای ارتداد بین منابع شیعه اثنی عشری ۳۱
- شاخصهای ارتداد در منابع شیعه اسماعیلیه تا قرن ۶ هجری ۳۳
- شاخصهای ارتداد در منابع شیعه زیدیه ۳۳

فصل دوم: مفاهیم ارتداد در زرتشت، یهود و مسیحیت

۳۵	۲-۱ ارتداد در زرتشت
۳۷	۲-۲ ارتداد در عهد عتیق
۴۷	۲-۳ ارتداد در عهد جدید
۵۰	۲-۲-۱ گونه هایی از ارتداد در تاریخ یهود
۵۲	۲-۳-۱ گونه هایی از ارتداد در تاریخ مسیحیت
	فصل سوم: مفاهیم ارتداد در منابع مذاهب همسو با حاکمیت
۵۹	مقدمه
۶۱	۳-۱ منابع همسو و غیر همسو با حاکمیت
۶۱	۳-۲ مقدمه ای بر ارتداد در روایات
۶۲	۳-۲-۱ روایات ابن عباس
۶۳	۳-۲-۱-۱ تبدیل دین
۶۷	۳-۲-۱-۲ الحاق به مشرکین
۶۸	۳-۲-۱-۳ تعرب
۷۰	۳-۲-۱-۴ جدایی از جماعت
۷۲	۳-۲-۱-۵ سب نبی (ص)
۷۳	۳-۲-۱-۶ مسلمان مارق
۷۴	۳-۲-۲ روایات ابوهریره
۷۴	۳-۲-۲-۱ ترک زکات
۷۸	۳-۲-۲-۲ تعرب
۷۹	۳-۲-۲-۳ جدایی از جماعت

- ۷۹.....۳-۲-۲-۴ بدعت
- ۸۲.....۳-۲-۲-۵ تکذیب نبی (ص)
- ۸۲.....۳-۲-۲-۶ ترک نماز از دیدگاه ابوهریره نزد اصحاب پیامبر
- ۸۳.....۳-۳-۳ روایات عبدالله بن عمر
- ۸۳.....۳-۳-۳-۱ تبدیل دین
- ۸۶.....۳-۳-۳-۴ جدایی از جماعت
- ۸۷.....۳-۳-۳-۵ تعرب
- ۸۹.....۳-۳-۳-۶ ترک زکات
- ۸۹.....۳-۳-۳-۷ تکذیب نبی
- ۹۱.....۳-۳-۴ روایات عبدالله بن مسعود
- ۹۱.....۳-۳-۴-۱ مسلمان مارق
- ۹۲.....۳-۳-۴-۲ جدایی از جماعت
- ۹۲.....۳-۳-۴-۳ بدعت
- ۹۴.....۳-۳-۴-۴ تکذیب نبی (ص)
- ۹۴.....۳-۳-۵ روایات عبدالله بن عمرو عاص
- ۹۵.....۳-۳-۵-۱ جدایی از جماعت
- ۹۶.....۳-۳-۵-۲ بدعت
- ۹۶.....۳-۳-۵-۳ تعرب
- ۹۷.....۳-۳-۶ روایات اسلم مولای عمر بن الخطاب
- ۹۷.....۳-۳-۶-۱ تبدیل دین

- ۹۷.....تعرب ۳-۳-۶-۲
- ۹۸.....روایات جابر بن عبدالله ۳-۳-۷
- ۹۸.....ترک نماز ۳-۳-۷-۱
- ۹۹.....مسلمان مارق ۳-۳-۷-۲
- ۹۹.....بدعت ۳-۳-۷-۳
- ۱۰۰.....تکذیب نبی (ص) ۳-۳-۷-۴
- ۱۰۰.....حکم مرتد زن از قول پیامبر ۳-۳-۷-۵
- ۱۰۱.....روایات انس بن مالک ۳-۳-۸
- ۱۰۱.....ترک زکات ۳-۳-۸-۱
- ۱۰۱.....تبدیل دین ۳-۳-۸-۲
- ۱۰۲.....تعرب ۳-۳-۸-۳
- ۱۰۳.....مسلمان مارق ۳-۳-۸-۴
- ۱۰۳.....تکذیب نبی (ص) ۳-۳-۸-۵
- ۱۰۳.....روایات عکرمه ۳-۳-۹
- ۱۰۴.....تبدیل دین ۳-۳-۹-۱
- ۱۰۴.....سب نبی ۳-۳-۹-۲
- ۱۰۵.....روایات عایشه ام المومنین ۳-۳-۱۰
- ۱۰۵.....الحاق به مشرکین ۳-۳-۱۰-۱
- ۱۰۶.....جدایی از جماعت ۳-۳-۱۰-۲
- ۱۰۶.....بدعت ۳-۳-۱۰-۳
- ۱۰۷.....تعرب ۳-۳-۱۰-۴

- ۱۰۷ ۳-۳-۱۱ روایات ابوذر
- ۱۰۸ ۳-۳-۱۱-۱ جدایی از جماعت
- ۱۰۸ ۳-۳-۱۱-۲ مسلمان مارق
- ۱۰۸ ۳-۳-۱۱-۳ ترک زکات
- ۱۰۹ ۳-۳-۱۲ روایات حذیفه بن یمان
- ۱۰۹ ۳-۳-۱۲-۱ جدایی از جماعت
- ۱۱۰ ۳-۳-۱۲-۲ بدعت
- ۱۱۱ ۳-۳-۱۳ روایات ابی بکره
- ۱۱۲ ۳-۳-۱۳-۱ تعرب
- ۱۱۲ ۳-۳-۱۳-۲ مارق مسلمان
- ۱۱۲ ۳-۳-۱۴ روایات ابی سعید الخدری
- ۱۱۳ ۳-۳-۱۴-۱ تکذیب نبی
- ۱۱۳ ۳-۳-۱۴-۲ نهی از سب صحابه
- ۱۱۳ ۳-۳-۱۴-۳ مسلمان مارق
- ۱۱۷ ۳-۳-۱۵ روایات علی ع
- ۱۱۷ ۳-۳-۱۵-۱ تکذیب نبی
- ۱۱۷ ۳-۳-۱۶ روایات نافع
- ۱۱۸ ۳-۳-۱۶-۱ بدعت
- ۱۱۹ ۳-۳-۱۶-۲ تعرب
- ۱۱۹ ۳-۳-۱۷ دسته بندی روایات راویان تک روایتی
- ۱۱۹ ۳-۳-۱۷-۱ روایات مشابه در شاخص ترک زکات

- ۱۲۰ ۳-۳-۱۷-۲ روایات مشابه در مورد جدایی از جماعت.
- ۱۲۳ ۳-۳-۱۷-۳ روایات مشابه در موضوع مخالفت با سنت یا بدعت.
- ۱۲۴ ۳-۳-۱۷-۴ روایات مشابه در مورد تعرب.
- ۱۲۸ ۳-۳-۱۷-۵ روایات مشابه در مورد بغض به عرب.
- ۱۲۸ ۳-۳-۱۷-۶ روایات مشابه در مورد مسلمان مارق.
- ۱۲۹ ۳-۳-۱۷-۷ روایات مشابه در مورد سب صحابه: علی (ع) و عمار.
- ۱۳۰ ۳-۳-۱۷-۸ روایات مشابه در مورد الحاق به مشرکین.
- ۱۳۱ ۳-۳-۱۷-۹ روایات مشابه در مورد تکذیب نبی.
- ۱۳۲ ۳-۳-۱۷-۱۰ روایات مشابه در ترک نماز.
- ۳-۴ شاخص ها و مفاهیم در فتاوی علمای اهل سنت در موضوع ارتداد.
- ۳-۴-۱ محورهای فتاوی مالک و پیروانش.
- ۳-۴-۱-۱ تبدیل دین.
- ۳-۴-۱-۲ الحاق به دارالحرب.
- ۳-۴-۱-۳ انصراف از اسلام.
- ۳-۴-۱-۴ مرتدین صبی.
- ۳-۴-۱-۵ متنبیان.
- ۳-۴-۱-۶ شتم الله.
- ۳-۴-۱-۷ سب نبی.
- ۳-۴-۱-۸ سب انبیاء.
- ۳-۴-۱-۹ تکذیب نبی و سب نبی و نقض عهد توسط اهل کتاب.
- ۳-۴-۱-۱۰ سب صحابه.

- ۱۱-۱-۳-۳ سب ملائکه ۱۵۰
- ۱۲-۱-۳-۳ تارک نماز ۱۵۰
- ۱۳-۱-۳-۳ ترک زکات ۱۵۲
- ۱۴-۱-۳-۳ تارک روزه ۱۵۳
- ۱۵-۱-۳-۳ ترک غسل و وضوء ۱۵۳
- ۱۶-۱-۳-۳ غلوّ شیعه به علی و بغض به سه خلیفه ۱۵۴
- ۱۷-۱-۳-۳ انصراف اهل کتاب از دین خود ۱۵۴
- ۱۸-۱-۳-۳ مفارقت از جماعت ۱۵۵
- ۱۹-۱-۳-۳ ساحر ۱۵۶
- ۲-۳-۳ محورهای فتاوی ابی حنیفه و پیروانش ۱۵۶
- ۱-۲-۳-۳ جدایی از جماعت ۱۵۷
- ۲-۲-۳-۳ الحاق به دارالحراب ۱۵۷
- ۳-۲-۳-۳ تبدیل دین ۱۵۸
- ۴-۲-۳-۳ نقض عهد اهل کتاب ۱۶۰
- ۵-۲-۳-۳ ترک نماز ۱۶۰
- ۶-۲-۳-۳ سب نبی ۱۶۱
- ۷-۲-۳-۳ ترک زکات ۱۶۱
- ۳-۳-۳ محورهای فتاوی شافعی و پیروانش ۱۶۱
- ۱-۳-۳-۳ انصراف از اسلام ۱۶۲
- ۲-۳-۳-۳ ترک مسجد ۱۶۵
- ۳-۳-۳-۳ تبدیل دین ۱۶۵

- ۳-۴-۳-۴ ترک نماز..... ۱۷۰
- ۳-۴-۳-۵ ساحر..... ۱۷۵
- ۳-۴-۳-۶ الحاق به دارالحرب..... ۱۷۶
- ۳-۴-۳-۷ جدایی از جماعت..... ۱۷۸
- ۳-۴-۳-۸ ترک زکات..... ۱۷۹
- ۳-۴-۳-۹ مرتدین صبی..... ۱۸۰
- ۳-۴-۳-۱۰ سب امام یا اهل عدل..... ۱۸۱
- ۳-۴-۳-۱۱ مرتد مست..... ۱۸۲
- ۳-۴-۳-۱۲ مرتدین نماز گزار..... ۱۸۳
- ۳-۴-۳-۱۳ تکذیب نبی..... ۱۸۳
- ۳-۴-۴-۴ محوره‌های فتاوی‌ای ابن حنبل و پیروانش..... ۱۸۴
- ۳-۴-۴-۱ تبدیل دین..... ۱۸۴
- ۳-۴-۴-۲ سب نبی..... ۱۸۸
- ۳-۴-۴-۳ ترک نماز..... ۱۸۸
- ۳-۴-۴-۴ انصراف از اسلام..... ۱۹۰
- ۳-۴-۴-۵ مرتد مست..... ۱۹۰
- ۳-۴-۴-۶ مرتد صبی..... ۱۹۰
- ۳-۴-۴-۷ الحاق به دارالحرب..... ۱۹۲
- ۳-۴-۴-۸ قذف ام‌النبی..... ۱۹۳
- ۳-۴-۴-۹ سب الله..... ۱۹۳
- ۳-۴-۴-۱۰ شتم صحابه..... ۱۹۴

- ۱۱-۴-۳ نقض عهد ۱۹۴
- ۱۲-۴-۳ انصراف از اسلام ۱۹۴
- ۱۳-۴-۳ ترک روزه ۱۹۵
- ۱۴-۴-۳ تارک زکات ۱۹۵
- ۱۵-۴-۳ شرب خمر ۱۹۶
- ۱۶-۴-۳ ساحر ۱۹۶
- ۱۷-۴-۳ انصراف دین در اهل کتاب ۱۹۷
- نتیجه گیری از فصل ۳ ۱۹۸
- جدول ۱ شاخص ها و مفاهیم ارتداد در منابع مذاهب همسو با حاکمیت ۲۰۹
- فصل چهارم مفاهیم ارتداد در منابع مذاهب غیرهمسو با حاکمیت
- مقدمه ای بر موضوع ارتداد در روایات شیعه اثنی عشری ۲۵۷
- ۴-۱ شاخصهای اصلی روایات شیعه اثنی عشری در مفهوم ارتداد ۲۵۷
- ۴-۲ نظرات و فتاوی شیخ صدوق ۲۵۷
- ۴-۲-۱ ترک زکات ۲۵۸
- ۴-۲-۲ انصراف از اسلام ۲۵۸
- ۴-۲-۳ غالی علی(ع) ۲۶۰
- ۴-۲-۴ تکذیب نبی ۲۶۰
- ۴-۲-۵ بدعت-تبدیل دین ۲۶۰
- ۴-۲-۶ تحریف تأویلات نبی(ص) ۲۶۱
- ۴-۳ فتاوی کلینی ۲۶۱
- ۴-۳-۱ ترک زکات ۲۶۱

- ۲۶۲ ۴-۳-۲ انصراف از اسلام
- ۲۶۳ ۴-۳-۳ غالی علی (ع)
- ۲۶۴ ۴-۳-۴ ترک روزه
- ۲۶۴ ۴-۳-۵ متنبی
- ۲۶۵ ۴-۳-۶ عبد سارق مرتد
- ۲۶۵ ۴-۳-۷ سب نبی (ص)
- ۲۶۶ ۴-۳-۸ سب علی (ع)
- ۲۶۶ ۴-۳-۹ تعرب
- ۲۶۷ ۴-۳-۱۰ حرف بدون عمل شیعه
- ۲۶۷ ۴-۳-۱۱ تبدیل دین
- ۲۶۷ ۴-۴-۱ فتاوی ابن اشعث
- ۲۶۸ ۴-۴-۱ انصراف از اسلام
- ۲۶۹ ۴-۴-۲ تعرب
- ۲۶۹ ۴-۴-۳ تبدیل دین
- ۲۶۹ ۴-۴-۴ ساحر
- ۲۷۰ ۴-۵-۵ شراب خواری و روزه خواری در ماه رمضان
- ۲۷۰ ۴-۵-۵ حکم محمد بن جریر بن رستم طبری
- ۲۷۰ ۴-۵-۱ تعرب
- ۲۷۱ ۴-۶-۶ نظرات شیخ مفید
- ۲۷۱ ۴-۶-۱ ترک محرّمات
- ۲۷۱ ۴-۶-۲ سب رسول الله و ائمه شیعه اثنی عشری

- ۲۷۲ ۴-۶-۳ بدعت.....
- ۲۷۲ ۴-۶-۴ محاربین علی (ع).....
- ۲۷۲ ۴-۷ شیخ طوسی.....
- ۲۷۳ ۴-۷-۱ تارک زکات.....
- ۲۷۳ ۴-۷-۲ انصراف از اسلام.....
- ۲۷۸ ۴-۷-۳ تبدیل دین.....
- ۲۸۰ ۴-۷-۴ تارک نماز.....
- ۲۸۱ ۴-۷-۵ الحاق به دارالحرب.....
- ۲۸۲ ۴-۷-۶ تعرب.....
- ۲۸۳ ۴-۷-۷ انصراف اهل کتاب از دین خود.....
- ۲۸۳ ۴-۷-۸ مرتدین نمازگزار.....
- ۲۸۴ ۴-۷-۹ تکذیب نبی.....
- ۲۸۵ ۴-۷-۱۰ غالی علی(ع).....
- ۲۸۵ ۴-۷-۱۱ ترک روزه.....
- ۲۸۵ ۴-۷-۱۲ عبد سارق مرتد از اسلام.....
- ۲۸۶ ۴-۷-۱۳ سب نبی.....
- ۲۸۶ ۴-۸ نظرات قاضی ابن البراج.....
- ۲۸۶ ۴-۸-۱ انصراف از اسلام.....
- ۲۸۷ ۴-۸-۲ الحاق به دارالحرب.....
- ۲۸۷ ۴-۹ فتاوی قاضی نعمان.....
- ۲۸۸ ۴-۹-۱ انصراف از اسلام.....

- ۲۹۰ ۴-۹-۲ قوم جدایی طلب
- ۲۹۰ ۴-۹-۳ تبدیل دین
- ۲۹۲ ۴-۹-۴ ساحر
- ۲۹۲ ۴-۹-۵ الحاق به دارالحرب
- ۲۹۳ ۴-۱۰ فتاوی علمای زیدیه
- ۲۹۳ ۴-۱۱ نظرات امام الهادی الی الحق یحیی بن الحسین
- ۲۹۳ ۴-۱۱-۱ نقض عهد اهل ذمه
- ۲۹۴ ۴-۱۱-۲ انصراف از اسلام - تبدیل دین
- ۲۹۴ ۴-۱۲ نظرات امام الناطق بالحق ابی طالب یحیی بن الحسین الهارونی
- ۲۹۴ ۴-۱۲-۱ الحاق به دارالحرب
- ۲۹۵ ۴-۱۳ نظرات قاسم بن ابراهیم الرسی
- ۲۹۵ ۴-۱۳-۱ خروج از سنت نبی (ص) (بدعت)
- ۲۹۵ ۴-۱۳-۲ انصراف از اسلام
- ۲۹۵ ۴-۱۳-۳ ترک فرائض و مرتکب کبائر و حلال دانستن حرام
- ۲۹۶ ۴-۱۴ توضیحاتی در مورد گروه اباضیه
- ۲۹۷ ۴-۱۴-۱ نظرات ابن برکه
- ۲۹۷ ۴-۱۴-۱-۱ الحاق به دارالحرب
- ۲۹۷ ۴-۱۴-۱-۲ تارک نماز
- ۲۹۷ ۴-۱۵-۲ نظرات بسیوی
- ۲۹۷ ۴-۱۵-۲-۱ تبدیل دین
- ۲۹۸ ۴-۱۵-۲-۲ عبد مرتد

۲۹۸ ۴-۱۵-۲-۳ سب نبی
۲۹۸ ۴-۱۵-۲-۴ تارک نماز
۲۹۸ ۴-۱۵-۲-۵ تارک روزه
۲۹۹ ۴-۱۵-۲-۶ تارک حج
۲۹۹ ۴-۱۵-۲-۷ تارک زکات
۲۹۹ ۴-۱۵-۲-۸ استحلال میت
۲۹۹ ۴-۱۵-۲-۹ ترک ختنه
۲۹۹ ۴-۱۵-۲-۱۰ بازگشت به جاهلیت
۳۰۰ ۴-۱۵-۲-۱۱ تکذیب نبی
۳۰۰ ۴-۱۵-۲-۱۲ انصراف از اسلام
۳۰۰ ۴-۱۶-۳ نظرات کدمی
۳۰۰ ۴-۱۶-۳-۱ مرتد عبد
۳۰۱ ۴-۱۷-۴ نظرات الحواری
۳۰۱ ۴-۱۷-۴-۱ الحاق به دارالحرب
۳۰۱ نتیجه فصل ۴
۳۰۷ جدول ۲ شاخص ها و مفاهیم ارتداد در منابع مذاهب غیر همسو با حاکمیت
۳۲۲ جدول ۳ مقایسه شاخصهای ارتداد در منابع مذاهب همسو و غیر همسو با حاکمیت
۳۲۵ جدول ۴ مقایسه مفاهیم ارتداد در منابع مذاهب همسو و غیر همسو با حاکمیت
	فصل پنجم تطور مفهومی ارتداد در منابع مذاهب همسو و غیرهمسو با حاکمیت
۳۲۹ مقدمه فصل ۵
۳۲۹ ۵-۱ تطور مفهومی ارتداد در قرن اول در مذاهب همسو با حاکمیت

- جدول ۱-۵ تطور مفهومی ارتداد در منابع روایی همسو با حاکمیت قرن اول..... ۳۳۲
- ۲-۵ تطور مفهومی ارتداد در بین منابع مذاهب همسو با حاکمیت..... ۳۴۴
- جدول ۲-۵ تطور مفهومی ارتداد در منابع فقهی همسو با حاکمیت تا قرن ۶ هجری..... ۳۴۵
- ۳-۵ تطور مفهومی ارتداد در بین مذاهب غیر همسو با حاکمیت..... ۳۵۵
- جدول ۳-۵ تطور مفهومی ارتداد در منابع فقهی غیر همسو با حاکمیت تا قرن ۶ هجری..... ۳۵۶
- ۴-۵ مقایسه‌ی تطور مفاهیم ارتداد بین منابع مذاهب همسو و غیر همسو با حاکمیت..... ۳۶۴
- فهرست منابع و مآخذ..... ۳۶۷